

"kendimize hepsi de güzel olan fiillere kaynaklık edecek bir ahlâk kazandırma" şeklinde özetledikten sonra bunun yolunu da "öncelikle nefsimizin ne olduğunu ve nasıl bir şey olduğunu, bizde niçin var kılındığını, nefsin güçlerinin ve yeteneklerinin neler olduğunu bilmek" şeklinde göstermiş, ardından "İnsan Nefsinin Tanıtılması" başlığı altında konuyu ayrıntılı biçimde incelemiştir.

İnsan merkezli bir bilgi teorisini esas alan tasavvufi düşüncede insanın kendini tanıması temel ilkedir. Sûfî nefsi hakkında edindiği bilgidен hareket ederek Hakk'ın bilgisine ulaşır. İnsanın Hakk'a dair bilgisi nefsinde dair bilgisi ölçüsünde olduğundan Hakk'ı daha iyi bilmesi için nefsinin / kendini daha iyi bilmesi gerekir. Tasavvufta Hakk'a dair bilgiye "ma'rifet-i Hak" (ma'rifetullah), sâlikin kendine dair bilgisine de "ma'rifet-i nefis" denir. Ebû Saîd el-Harâzî'nin, "Nefsinde olanı bilmeyen rabbini nasıl bilebilir" sözü (Sülemî, s. 231) daha sonra, "Nefsini bilen rabbini bilir" şeklinde tasavvufi bir vecizeye dönüşmüş ve zamanla hadis olarak literatüre geçmiştir (Acîûnî, II, 262).

Sûfîler, insanın kendini bilmesinin önemine bazı âyetlerde işaret edildiğine kanidirler. "İnsanlara âfâkta ve nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki on un hak olduğu onlara âşikâr olsun" (Fussilet 41/53); "İnancı tam olanlar için yeryüzünde âyetler vardır, nefislerinizde de öyle, görmüyor musunuz?" (ez-Zâriyât 51/21) meâlindeki âyetler bunlara örnektir. Bu âyetlerdeki işaretlerden hareket eden sûfîler Hak Teâlâ'nın âfâkta ve enfüste, yani dış ve iç âlemde tecelli ettiğini ifade eder, ancak iç âlemdeki âyet ve tecellilerin daha açık ve daha kesin olduğunu kabul ederler. Bu bakımdan insanın kendi mahiyeti üzerinde düşünerek kendi varlığı, hayatının anlamı ve gayesi hakkındaki sorular sorup cevap araması kendisi hakkındaki bilgi sahibi olmasını sağlar ve bu bilgi onu Allah'a götürür. Mutasavvıflar, Allah'ın insanın iç âleminde daha açık şekilde tecelli ettiğine inandıklarından Hakk'ı en iyi bilmenin ve tanımanın yolu olarak insanın özünü tanımasını göstermişlerdir. Dış âlemden Allah'a ulaşmaya "seyr-i âfâkî", iç âlemden ulaşmaya "seyr-i enfûsî" diyen mutasavvıfların tercih ettiği yol ikincisidir (İmâm-ı Rabbânî, II, 60-69).

Nefisle Allah arasındaki ilişkiye hem olumlu hem olumsuz yönden bakılır. Önce olumlu sıfatlar Allah'a, olumsuzlar nefse nisbet edilir. Nefsi fânî, zelil, zalim, cahil ve cimri olarak bilmek Allah'ı bâkî, aziz,

âdil, âlîm ve cömert olarak tanımak anlamına gelir. Allah'ı rab olarak bilmenin şartı nefsi kul olarak tanımaktır. Öte yandan adalet, ilim, merhamet ve cömertlik gibi sıfatlar Allah ile insan arasında ortakır. Aradaki fark bunlardan Allah'a nisbet edilenlerin tam ve mükemmel, insana ait olanların eksik olmasıdır. Aslında kuldaki bu tür sıfatlar da Allah'ın ona bir lutfudur. Esas itibarıyla kötülüğü emreden nefisten iyi bir şey gelmeyeceği için, "Sana gelen iyi şey Allah'tan, kötü şey nefsindir" buyurulmuştur (en-Nisâ 4/79). İnsandaki güzel ahlâkın kaynağı da nefis değil Allah'tır. Buna göre güzel huyların kaynağını bilmek insanı Allah'ı tanımaya götürür (Gazzâlî, *İhyâ*, III, 399). İnsan Allah'ın halifesi olduğundan O'nun sıfatı insanın da sıfatıdır. O, mutlak olarak ihtiyaçsız bir varlık iken insan her an O'na muhtaçtır. Bu hususu bilen kimse O'nu da bilir ve tanır (İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, I, 375; II, 394, 749; *Fuûsûs*, s. 69, 91). İnsanı küçük âlem, âlemi büyük insan olarak niteleyen mutasavvıflar insanla âlem arasında ortak yönler ve benzerlikler tesbit etmişlerdir. Bu bakımdan insanın kendini bilmesi âlemi ve hemcinsini tanıması anlamına da gelir (İbrâhim Hakkı Erzurumî, s. 222-225).

İnsanın maddî ve dış âlemden çok kendini tanıması gerektiği hususuna genellikle bütün dinlerde, özellikle mistik ekollerde dikkat çekilmiş, bazı filozoflar da bu hususu vurgulamışlardır. Sokrat'ın Delf Mâbedi'ndeki, "Kendini bil" sözü mutasavvıfları da etkilemiştir. Yûnus Emre'nin, "İlim ilim bilmektir / İlim kendin bilmektir / Sen kendini bilmezsin / Ya nice okumaktır"; Hacı Bayrâm-ı Velî'nin, "Bayram özünü bildi / Bileni anda buldu / Bulan ol kendi oldu / Sen seni bil sen seni" gibi mısralarında tasavvufun bu görüşü özlü bir şekilde dile getirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hâris el-Muhâsibî, *er-Ri'âye li-hukûkullâh* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Kahire 1970, s. 385, 393; Kindî, *Resâ'il* (nşr. M. Abdülhâdî Ebû Rîde), Kahire 1398/1978, s. 122-123; Hakîm et-Tirmizî, *Edebü'n-nefs*, Kahire 1947, tür.yer.; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk* (nşr. İbnü'l-Hatîb), Kahire 1398, s. 28; Gazzâlî, *İhyâ*, Kahire 1939, III, 399; a.m.f., *el-Makşadü'l-esnâ*, Kahire 1322, s. 30; Sülemî, *Tabakât*, s. 231; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, Kahire 1293, I, 375, 394; II, 249, 394, 749; a.m.f., *Fuûsûs*, Kahire 1947, s. 69, 91, 92; Necmeddin-i Dâye, *Mirşadü'l-İtibâd*, Tahran 1352, s. 98; İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât*, İstanbul 1277, II, 60-69; Acîûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 262; İbrâhim Hakkı Erzurumî, *Ma'rifetnâme*, İstanbul 1310, s. 222-225, 385.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

MÂRİFETNÂME

(معرفتنامه)

İbrâhim Hakkı Erzurumî'nin
(ö. 1194/1780)

başta ahlâk ve tasavvuf konularına
yer veren çok yönlü eseri.

Eserin girişinde telifinin 1170 (1757) yılında tamamlandığı ifade edilmiş, müellif, oğlu Seyyid Ahmed Naîmî için kaleme aldığı eserinin yazılış amacını ve planını da belirtmiştir. Dünya ve âhiretin insan için, insanın da yaratıcısını bilmek için haikeditildiğini, ancak rabbi bilmenin nefsi bilmeye, nefsi bilmenin de kişinin hem kendi maddî varlığını hem fizik âlemini bilmesine bağlı olduğunu söyleyen müellif bu sebeple eserinde astronomi, fizyoloji, psikoloji ve hikmetin yanı sıra kalbî ilimlerden ve irfan alanından faydalanaarak açıklamalar yaptığını kaydetmiştir. Kitabının bir mukaddime, üç ana bölüm ve bir hâtimeden oluştuğunu belirten İbrâhim Hakkı oğlunun şahsında okuyucularına eserden çıkaracağı sonuçları, alacağı dersleri özet halinde anlatmaktadır.

Mârifetnâme'de ana bölümler (fen) bab, fasıl ve nevi adıyla alt başlıklara ayrılmıştır. Dört fasıldan meydana gelen mukaddimenin ilk faslı dünya ve âhiret âlemlerinin kuruluş ve işleyişiyle ilgili olarak seksen civarında âyetle başlamakta, ardından tefsir ve hadis ehline dayandırılarak çoğu hurafelerden oluşan eski kozmografya bilgilerine yer verilmektedir. Mukaddimenin son konularını kıyamet alâmetleri, sûra üflenışten itibaren âhiret halleri ve mekânları teşkil etmektedir.

Üç bab ve yirmi dört fasıldan meydana gelen birinci bölüm madde âleminin yaratılış ve özelliklerine ayrılmış olup birinci bab İslâm filozoflarının vücûb ve imkân yöntemi çerçevesinde isbât-ı vacibele başlamış, Meşşâî gelenekteki beş cevher, dokuz araz hakkında kısa bilgi verilmiştir. Ardından akıllar, nefisler, felekler ve dört unsurdan söz edilmiş, maddenin başlangıç noktası olan çamurdan bitkiye, oradan hayvana ve nihayet insana doğru gelişen bir tür tekâmül süreci anlatılmış, nûr-i ilâhîden başlayıp toprağa iniş ve oradan nûr-i ilâhîye yükseliş şeklindeki devirden söz edilmiştir. Birinci bab hesap ilmiyle devam etmekte ve hendese bahisleriyle son bulmaktadır. On fasıldan oluşan ikinci babda âlemin küre şeklinde olduğu belirtildikten sonra âyetlerle de is-

tidlâlde bulunularak ehl-i hey'et ve hüke-mâ yöntemiyle felekler âleminin kuruluş ve işleyişi, burçlar, Zühâl'den başlayıp en alttaki ay feleği dahil yedi gezegen hakkında geniş bilgi verilmiş, muhtelif şekiller çizilmiş ve cetveller düzenlenmiştir. Üçüncü babda ay altı dünyası (ecsâm-ı süfliyye) ve dört unsur üzerinde durulmuş, bu âlemdeki oluşum ve değişimlerle müellifin "hey'et-i cedîde" dediği Copernicus sistemi anlatılmıştır. Bu babın muhtelif fasıllarında çeşitli şekil ve cetvellerle eski ve yeni astronomi bilgilerine dair uygulamalı örnekleri gösterilmiştir.

İkinci bölüm beş bab ve on sekiz fasıldan oluşur. İlk dört babda fizyolojinin faydaları, fizyoloji yardımıyla insan bedeninin tanıtılması, beden ve ruh münasebeti, organların çalışması, damarlar, nefsi tabîyye, nefsi nebâtîyye, nefsi hayvânîyye, zâhirî ve bâtınî duyular hakkında bilgi verilmiş, dördüncü babın son faslında organların şekilden hareketle kişinin psikolojik yeteneklerini ve ahlâkını tahmin etme (ilm-i kıyâfet) tekniği anlatılmış-

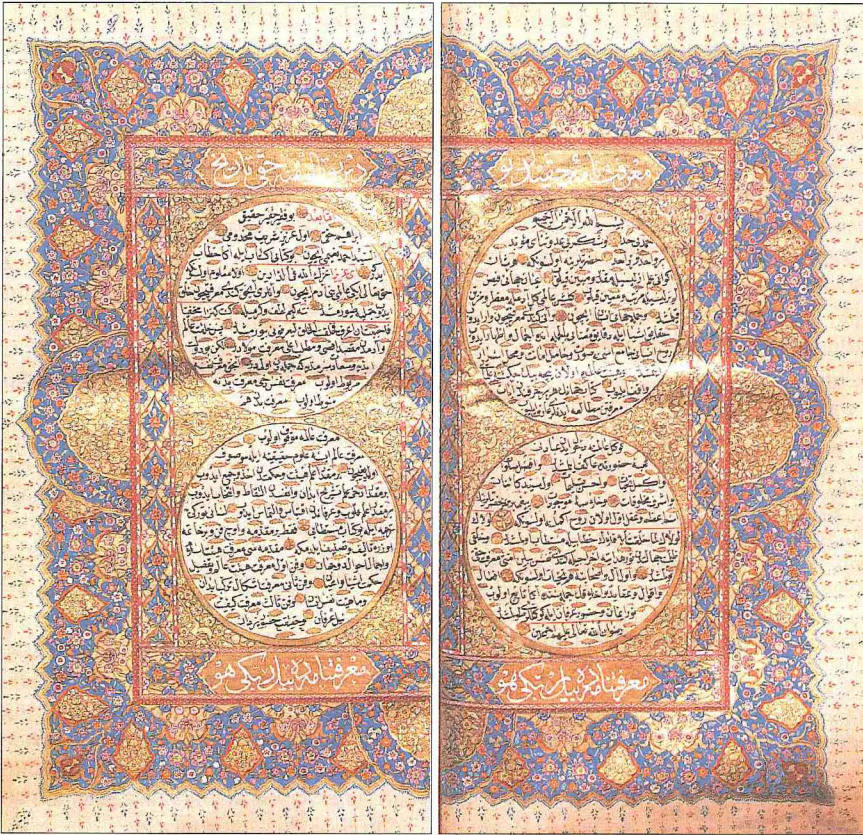
tır. Beşinci babda insanın maddî ve psikolojik özellikleriyle dış dünya, zaman ve mekân, ayrıca âlem-i insanla âlem-i âhîret arasında benzerlik ve bir tür ilişki kurma tecrübesi üzerinde durulmuş, buna kişinin kendi varlığı, sıfatları ve tasarruflarından esinlenerek Allah'ın varlığı, sıfatları ve tasarrufları hakkında fikir edinmesi konusu eklenmiş, insân-ı kâmilin alâmetleri incelenmiştir. Beden sağlığı, ilaçlar, sağlıklı ilgileri açısından yiyecek ve içecekler ve giyim şekli hakkında açıklamalarda bulunulmuştur.

Mârifetnâme'nin üçüncü bölümü beş bab, yirmi yedi fasıldan meydana gelmektedir. Eserin ilk iki bölümünün üçüncü bölümüne giriş teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Kitabın başında belirttiği gibi müellif birinci bölümle okuyucunun dış âlemi, ikincisiyle kendini tanımasını amaçlamış, üçüncü bölümüyle de mâsi-vâya vâkıf olduktan sonra ondan ayrılarak mârifetullah ve kurb-i ilâhî saadeti bulup burada kalmasını hedeflemiştir. Üçüncü bölümün birinci babında Kitap ve

Sünnet'e uymanın önemi vurgulanmış, müellifin döneminden itibaren günümüze kadar Sünnî bir akîde olarak tekrar edilen, "Hudâ rabbim nebim hakkâ Muhammed'dir resûlullah / Hem İslâm dînidir dînim kitâbımdır kelâmullah" diye başlayan 116 beyitlik manzume ile akaidin tas-hihi istenmiş, ardından temizlik hükümleriyle namaz hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra dünyanın önemsizliği, bekâ âleminin ehemmiyeti ve Allah'a gönül bağlamanın gerekliliği üzerinde durulmuştur. Feyiz ve irfan merkezi olan kalbin mahiyeti ve özellikleriyle aklın mahiyeti ve kalple münasebeti ele alınmış, Sünnî tasavvuf anlayışı çerçevesinde tasavvufun kavram ve konularına oldukça yalın bir üslûpla geniş biçimde yer verilmiştir. Halk arasında şöhrat bulan ve, "Hak şerhleri hayr eyler / Zannetme ki gayr eyler" beytiyle başlayan, "Tefvîznâme" adını verdiği otuz bir beyitlik manzume üçüncü babın sonunda yer almaktadır. Evliyaya ait ilim, evliyanın üstün vasıfları ve kerametleri, seçkin velîlerin tercih ettiği Nakşibendî tarikatının erkân ve hakikatleriyle yöntemleri de üçüncü bölümün konuları arasındadır. Bölümün son babında seyrü sülûkün hal ve merhaleleri ele alınmış, nefsin mertebeleri anlatılmış, müellifin ve babası Osman Efen-di'nin şeyhi olan ve "Fakîrullah" diye tanınan İsmâîl Tillovi'nin tercüme-i hâline, babasının ve kendisinin ona intisap edişine dair bilgilere yer verilmiştir.

Eserin dört fasıldan meydana gelen hâtimesi her sınıftan insanla birlikte yaşamının âdâbı konusundadır. Burada Resûl-i Ekrem'in örnek alınmasının gereği belirtildikten sonra insanlara yönelik davranışların nezaket, şefkat ve merhamet çerçevesinde yürütülmesine vurgu yapan birçok âyet, hadis, meşhur söz sıralanmış ve farklı sınıflara mensup kişilerin davranışlarında riayet edecekleri görgü kuralları anlatılmıştır. Ardından din âlimleriyle evliya zümresinin umûr-i hâriciyesine dair âdâb ve erkâna yer verilmiş, çeşitli organlar vasıtasıyla işlenebilecek günahlar tek tek sayılmış ve bunların sebepleri anlatılmıştır. Hâtimenin sonunda kolayca ezberlemenin on yolu, unutmamanın on sebebi, fakirliğe götüren kırk sebep, zenginliğe götüren yirmi hareket tarzı sıralanmıştır. Hacimli bir eser olan *Mârifetnâme*'de ve özellikle üçüncü bölümde bir kısmı Arapça ve Farsça olan çok sayıda manzume yer almakta, kitapta ayrıca yirmi iki şekil ve çeşitli cetveller bulunmaktadır.

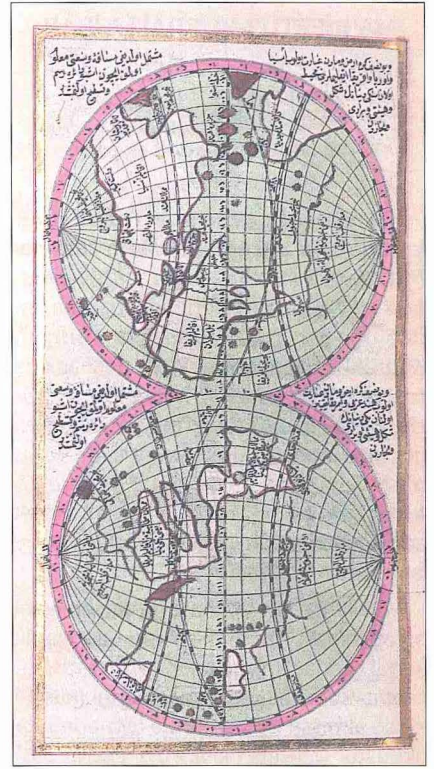
Mârifetnâme'nin ilk iki sayfası (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Ktp., nr. 1241)

Mârifetnâme tasavvuf, ahlâk, kelâm ve fıkıh gibi ilimlerle aritmetik, geometri, astronomi, fizyoloji ve psikoloji gibi disiplinlere dair dönemindeki bilgi ve kültürü kuşatan ansiklopedik nitelikte bir eser olup müellifin astronomi, coğrafya vb. alanlardaki yeni bazı gelişmelere vukufunu göstermekte, bilhassa tasavvufi-ahlâkî bölümlerdeki ifade ve üslup özelliği onun samimi dindarlığını ve tasavvufi ilkelere gönülden bağlılığını yansıtmaktadır. İbrahim Hakkı'nın Allah'a yükselen aşkı, yaratılmışlara yönelen sevgi ve şefkati daha çok manzumelerinde etkileyici bir atmosfer meydana getirmektedir. Eser Osmanlı tasavvufunun tipik ve canlı bir örneğidir. Dünyanın anlamı ve değeri, kalbin mahiyeti ve mârifetullahla ilgisi gibi konulara dair açıklamalarında, tasavvuf adına ortaya çıkmış olan ibâhîlik taraftarlarına yönelik eleştirilerde ve özellikle ahlâkî konularda Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*'inden geniş ölçüde faydalandığı anlaşılmaktadır. Müellif, insan anatomisi ve fizyolojisi konularında İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb*'inden yararlanmakla birlikte kendi gözlemlerini de geniş ölçüde ortaya koymuştur. Yine psikoloji ve insanın ahlâkına temel oluşturan güçlerle ilgili bilgiler İbn Sînâci geleneğin bir devamıdır. *Mârifetnâme*'de işlenen konuların ait oldukları alanlara

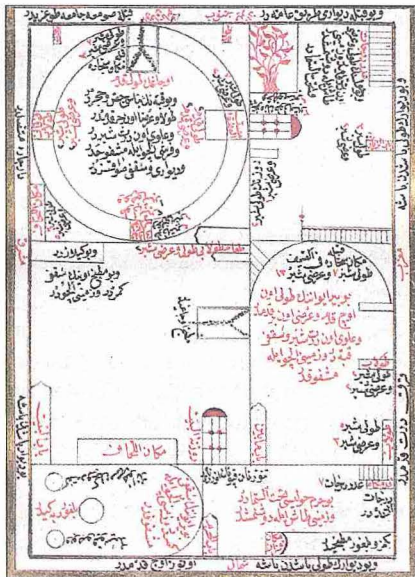
göre ehl-i tefsir ve hadis, ehl-i hikmet, ehl-i hisâb, ehl-i hey'et, ehl-i irfana ve eh-lullaha sık sık göndermeler yapılmıştır. Kozmografya hakkındaki nakil ve yorumlar kaynak zikredilmeksizin tefsir ve hadis âlimlerine nisbet edilmişse de genellikle İsrâiliyat türünden rivayetlere dayanmakta olup bu bilgilerin kaynağının, Celâleddin es-Süyûtî'nin *el-Hey'etü's-seniyye fi'l-hey'etü's-sünniyye* başlıklı eseri gibi (nşr. Anton M. Heinen, Beyrut 1982) Kur'an ve sahih sünnetle İslâm bilim tarihinin gerçek verileriyle ilgisi olmayan bilim dışı literatüre ve geleneksel halk inançlarına dayandığı belirtilmektedir (İhsanoğlu, LVI/217 [1992], s. 753-754). Müellif, kendi tercihi olan yeni astronomiye dair açıklamalara geçmeden önce muhtemelen cahil ve mutaassıp çevrelerin tepkisini çekmemek için çoğu hurafelere dayanan eski astronomiyi ve yaratılış senaryosunu tanıtmaya ihtiyacını duymuştur. Copernicus sistemini yansıtan yeni astronomideki kaynağının ise Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ'sı* olduğu bilinmektedir. Bu arada Macellan'ın dünyayı dolaşması ve Kristof Kolomb'un Amerika kıtasını keşfi konusundaki bilgiler de (s. 114-120) Mehmed Suûdî Efendi'ye nisbet edilen *Târîh-i Hind-i Garbî*'den alınmıştır (Adıvar, s. 78, 165). *Mârifetnâme*'nin İbrahim Hakkı'nın en önemli eseri olduğu bilinmektedir. Onun *Urvetü'l-İslâm*, *Nuhbetü'l-kelâm* ve *Ülfetü'l-enâm* adlı eserleri büyük ölçüde *Mârifetnâme*'den yaptığı alıntılarla meydana gelmiştir (DİA, XXI, 310).

Eserin birçok yazma nüshasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Sadece Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshalarının sayısı yirmiyi aşmaktadır (meselâ Esad Efendi, nr. 1902; Fâtihi, nr. 2851; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 787; Hâlet Efendi, nr. 185). Kitabın birçok baskısı yapılmış (Bulak 1251, 1280; Kahire 1255; Kazan 1261; İstanbul 1284, 1294, 1310, 1328, 1330, 1971, 1980, 1984), Turgut Ulusoy tarafından konuları arasında takdim tehir yapılarak ve bazı kısımları çıkarılmak suretiyle (İstanbul 1972-1974), ayrıca Durali Yılmaz – Hüsnü Kılıç (İstanbul, ts. [Çelik Yayınları]) ve Faruk Meyan tarafından (İstanbul 1999) bugünkü Türkçe'ye aktarılmıştır. Eser hakkında yapılan çalışmaların çoğu müellifi ve onun başta astronomi olmak üzere ilim anlayışı etrafında gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında Âmil Çelebioğlu'nun *Erzurumlu İbrahim Hakkı* adlı eseri, Mehmet Ali Aynî'nin “Şeyh İbrahim

Mârifetnâme'de yer küresini gösteren harita (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Ktp., nr. 1241, vr. 96*)

Mârifetnâme'de zâviye planını gösteren bir sayfadan de-tay (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Ktp., nr. 1241, vr. 334*)

Hakkı” ve Ekmeleddin İhsanoğlu'nun “Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası” adlı makaleleriyle (bk. bibl.) Abdülkuddus Bingöl'ün “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı” isimli yazısı (*Felsefe Dünyası*, sy. 7 [Mart 1993], s. 14-20) zikredilebilir (*Mârifetnâme*'nin yazma nüshaları, baskıları ve üzerinde yapılan çalışmalar için bk. İsmet Binark – Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Ankara 1977, s. 15-18, 24-36).

BİBLİYOGRAFYA :

İbrahim Hakkı Erzurûmî, *Mârifetnâme*, İstanbul 1330; Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943, s. 78, 163-166; Âmil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1988, s. 29-31; Mehmed Ali Aynî, “Şeyh İbrâhim Hakkı”, *DEFM*, sy. 2 (1332), s. 117-130; Sadi İrmak, “Tıp Tarihi: İbrahim Hakkı (1703-1780) ve Pozitif İlimler”, *İÜ Tıp Fakültesi Mecmuası*, XXXVI, İstanbul 1973, s. 153-168; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlıya Girişi”, *TTK Belleten*, LVI/217 (1992), s. 749-757; Abdülbaki Gölpınarlı, “İbrahim Hakkı, Erzurumlu”, *TA*, XIX, 507-508; Mustafa Çağrı, “İbrahim Hakkı Erzurûmî”, *DİA*, XXI, 306-310.

